

GËZIM PUKA

TRAGJEDIA E ETËHEM HAXHIADEMIT PËRMES DISA KRITIKËVE TË KOHËS (TË VITEVE '30 – '40).

Gjatë një vëzhgimi të librave të shkollës së mesme, në një tekst të letërsisë të klasës së 10-të, më bëri përshtypje përfshirja e një shkrimtari si Etëhem Haxhiademi (1902-1965), që për ne të shkolluarit në kohën e diktaturës, si shumë autorë të tjerë të periudhës së Pavarësisë, ka qenë i përjashtuar për arsye jashtëletrare nga historiografia e artit shqiptar të fjalës.¹

Në programin e letërsisë së klasës së 10-të, tema për të vinte menjëherë pas klasicistëve të dramës franceze, si për të shpallur ndikimin që tragjeditë e Haxhiademit kishin nga parimet klasike të letërsisë evropiane. Në këtë tekst shkollor tema dukej e strukturuar dhe vepra e autorit paraqitej e zbërthyer mirë qoftë nga pikëpamja historike, qoftë nga pikëpamja e analizës së

---

¹ Shih: “Sipas skemës së përdorur në Bashkimin Sovjetik shkrimtarët klasifikohen në tri grupe të mëdha; revolucionarë, të lëkundur dhe kundërvolucionarë. Për periudhat më të hershme përdorshin etiketime më të shumëllojshme: demokratë, reaksionarë, etj. Sipas kësaj skeme Fishta, Koliqi, Haxhiademi, Skiroi, V. Prenushi u shpallën për arsye politike dhe joletrare, fashistë, zogistë etj. Kurse Kuteli, Poradeci etj., hynin tek “të lëkundurit” tek kontradiktorët. [...] Në tekstet shkollore Fishta, Konica, Koliqi futeshin në bllok në grupin e shkrimtarëve reaksionarë, kurse Haxhiademi nuk është përmendur fare ose rrallë. Vepra e tij, duke mos pasur që në kohën e vet lavdinë e treshes së sipërpërmendur mund të kalohej edhe në heshtje dhe kështu u mbështoll me mjegullnajën e harresës”. B. Matraxhiu, “Kritikë e tragjedisë dhe tragjedi e kritikës”, Revista *Nëntori*, Nr. 7, Tiranë, 1991, f. 93-116.

tekstit, aq sa të krijonte përshtypjen se mendimet fshihnin sekretin e nyjetimit të gjatë interpretativ të këtij autori. Kur teksti i një autori klasik përfundon në tekstin shkollor, fjalitë duken sikur stereotipizohen, merren si aksioma dhe nuk të lënë shumë shpresën e një rigjallërimi të fjalës së shkruar letrare.

Ideja interesante e Antoine Compagnon në librin e tij “Demoni i teorisë – Letërsia dhe kuptimi i zakonshëm”, ku pohohet se *“klasike është ajo që studiohet në klasë”*, më ndriçoi mbase për t’i bërë një rifreskim tekstit të Etëhem Haxhiademit, përmes një vëzhgimi historicist për interpretimin kritik të letërsisë që ai prodhoi. Nëse kritika letrare është në thellësi të saj një refleksion mbi letërsinë, do të ishte diçka jo e natyrshme që ajo të mos reflektonte edhe ndaj vetvetes. Dhe në fakt kjo ndodh shumë shpesh. Ndërsa e lexojmë një tekst apo një vepër letrare, shfaqen tek ne disa sjellje të tipit kritik, që u përshtaten konsideratave dhe vlerësimeve të niveleve të ndryshme. Për të ditur mirë se çfarë po bëjmë, duhet që të mos e paraqesim asgjë si të mirëqenë, por të nisemi me këmbë të mbarë dhe me një pikëvështrim profesional.

Kështu brenda këtij shkrimi do të vëmë në përballje kritikë të ndryshëm të viteve ’30-’40 dhe do të vështrojmë se si një qasje e caktuar kritike kërkon të përballet me veprën e freskët letrare të Haxhiademit në kushtet e një prodhimi të zbehtë letrar dramatik. Çfarë kriteresh qas kritika e kohës? Çfarë koherence ka mes hapave të ndryshëm dhe niveleve të ndryshme të qasjes? Nga cila bazë teorike merr shkas? Do të zbresim tek parimet dhe do të shohim se mbi çfarë bazash ideologjike formohen hipotezat kritike duke nxjerrë në dritë procedurat dhe rezultatet e ndryshme, si dhe nuk do të harrojmë të marrim në konsideratë tendencat letrare dhe përshtatjen ndaj tyre të tendencave kritike.

Siç do të shohim, disa nga kritikët ishin edhe shkrimtarë, ndaj kishin një pikëvështrim mbi letërsinë e deriatëhershme dhe atë që s’ishte prodhuar akoma. Duket që kritika e kohës është vendosur në pozicionin tipik platonik, ku kritiku mjaftohet me

kalimin e veprave dhe rileximin e tyre. Sipas këtij pikëvështrimi, janë gjithmonë veprat më të mira ato që mbijetojnë.

Po kështu i njohur duket edhe pozicioni aristotelian, vlerësimi i veprës letrare. Kritiku bëhet gjykatës i mbijetesës, ose jo, të veprës letrare, duke ia besuar atë traditës, vetëm pasi t'ia ketë nënshtruar një gjykimi, që shpjegon ndërtimin dhe argumenton arsyet përse ajo duhet të trashëgohet.

Mes këtyre dy shtigjeve e shoh qëndrimin rreth njëres prej veprave më të diskutuara të Ethem Haxhiademit, tragjedisë “Skënderbeu”.

Në veprën e rëndësishme të Ibrahim Rugovës “Kahe dhe premisa të kritikës letrare shqiptare 1504-1983”, në çështjen që i kushtohet konsolidimit të kritikës në periudhën e forcimit të shtetit shqiptar në vitet ’20-’30, studiuesi ndër të tjera ndalet tek vlerësimi që u bëhej nga kritika disa kritereve jashtëletrare ndër të cilat më kryesori: “Problemi i konceptit për shqiptarinë dhe shqiptarizmin, si vlerë kombëtare, u bë kriter vlerësimi për veprat letrare. [...] Duke u nisur nga ky kriter kombëtar, shtrohej edhe problemi i “shkrimtarit më shqiptar”, e në bazë të kësaj edhe të “shkrimtarit më të madh”. Kështu shkrimtarët, rreth të cilëve u shkruan më shumë kritika dhe herë – herë u ngritën polemika, ishin Naimi, Fishta, Lasgushi.”²

Duhet shtuar se një tjetër autor rreth të cilit u ngritën polemika ishte edhe tragjediografi Etëhem Haxhiademi, i cili ishte bërë i njohur në këto vite për disa tragjedi që i botoi brenda një kohe relativisht të shkurtër, si: “Akili”, “Aleksandri”, “Ulisi” (të gjitha në vitin 1931), “Pirrua” (1934), “Skënderbeu” (1935), “Diomedi” (1936) dhe “Abeli” (1939). Frymëzimi tematik që këto vepra kishin nga mitologjia apo historia e lashtësisë dhe e mesjetës, nuk mund të mos vërehej nga kritika e kohës, ajo e viteve ’30-’40. Gjithashtu u dallua nga kjo kritikë ndikimi që

---

² I. Rugova, *Kahe dhe premisa të kritikës letrare shqiptare 1504-1983*, Shtëpia botuese “Faik Konica”, Prishtinë, 2005, f. 114-115.

kishte autori nga poetika dhe estetika klasiciste. Ndërtimi i subjekteve dhe karaktereve u përngjan atyre të klasikëve të mëdhenj të dramaturgjisë botërore, prej të cilëve Haxhiademi ishte fortësisht i ndikuar, duke ruajtur deri në bindje parimin e njësisive të vendit, të kohës dhe të veprimit, si dhe në numrin e paktë të personazheve. Dukej se autori e kishte shumë për zemër pasurimin e sistemit letrar shqiptar me llojin letrar të tragjedisë edhe pse në sistemin letrar evropian shkrimi i këtyre lloj tragjedish ishte një fazë e kapërcyer me kohë. Duke ndjekur këtë prodhim sa të freskët, aq edhe tradicional, kritika letrare e kohës do të vendosej në ndonjë rast edhe në skaje pro, apo kundër *haxhiademizmës*. Pa dashur të zmadhojmë rrethanën, na ndërmondet një ese e Kadaresë “Eskili ky humbës i madh”, ku thuhet se Eskili nuk kishte asnjë libër në bibliotekën e tij, por krijoi tragjedinë. Për ta ngjyruar pak mendimin, duket se Haxhiademi i ngjan paksa babait të tragjedisë përsa i përket sistemit tonë letrar, por ai vjen si një autor shumë i lexuar në lëmë të dramatikës dhe këtë kulturë të gjerë e shpall me veprën e tij.

Ajo që nxiti më shumë dialog në shtypin e kohës ishte vepra e tij “Skënderbeu”. Në përkrahje të kësaj vepre u rreshtuan: Vangjo Nirvana (Vangjel Koça), Branko Merxhani, Aleksandër Xhuvani, Elvira Tarro, Jup Kastrati etj. Ndërsa në krahun e polemistit për këtë vepër qëndron Stefan Shundi (me pseudonimin Gjergj Kuka) e më pak Behar Shtylla (apo Bardhi Shtylla).

Stefan Shundi i diplomuar në Torino shkruante herë pas here në revista dhe gazeta të kohës. Rugova vëren: “Mund të themi në bazë të këtyre shkrimeve, se Shundi gjykonte me ngut dhe nuk distancohej nga përkatësia regjionale e pikëpamjeve për letërsinë.”³ Më tej vëren se Shundi e mohonte në tërësi “Skënderbeun” e Haxhiademit.

---

³ I. Rugova, *Kahe dhe premisa të kritikës letrare shqiptare 1504-1983*”, Shtëpia botuese “Faik Konica”, Prishtinë, 2005, f. 169.

Duket që kritikën e tij për veprën Shundi nuk e ka me aq ngut, pasi përqendrohet mirë në elementet e formës dhe të përmbajtjes së veprës. Dy janë artikujt polemikë të Stefan Shundit (Gjergj Kuka), që debatojnë për “Skënderbeun” e Haxhiademit. I pari titullohet “Gjana qi mbesin dhe gjana qi vdesin”, i cili botohet në tre numra të gazetës “Arbënia”.⁴ Në fakt në këtë shkrim shprehet edhe një lloj vlerësimi për krijimtarinë në përgjithësi të Haxhiademit. “Shkrimtarë të temperamentit të Haxhiademit s’kan nevojë për lavdatat tona veresie, mbasi e kanë fitue me mundime të vazhdueshme vendin e tyre në literaturën shqiptare.”⁵

Pasi bën një paraqitje të karaktereve dhe të akteve të veprës “Skënderbeu”, duke i shtjelluar ato, Shundi jep për lexuesin modelin e tragjedisë klasike.⁶ Duke vijuar ai vëren se tragjedia “Skënderbeu”, e cila u vu në skenën shqiptare, nuk e arriti suksesin e duhur, sepse ka veprim dhe karaktere të zbehta “... në mos fare të ftofta dhe sepse tanë veprës i mungon klima e përshtatshme për drama këso lloji.”⁷

Zgjedhja si temë e tradhtisë së Moisi Golemit dhe trajtimi i kësaj figure në tragjedi, Shundit i duket qesharake. Sipas kritikut, autori nuk bazohet fort në histori për të krijuar karaktere të

---

⁴ Gj. Kuka, “Gjana qi mbesin dhe gjana qi vdesin”, *Gazeta Arbënia*, 1-5-6 gusht 1936.

⁵ Gj. Kuka, “Gjana qi mbesin dhe gjana qi vdesin”, *Gazeta Arbënia*, 1-5-6 gusht 1936.

⁶ Shih: “Veprimi i një tragjedie klasike zhvillohet në pesë akte duke u tregue në të parin prej tyre punët e maparshme të protagonistëve; në të dytin kundërshtimi i karaktereve dhe fillimi i grindjes së tyre; në të tretin acarimi i fjalëve në pikën ma të naltë. Në të katërtin akt këthehet veprimi, ndërrohet fati i ngjarjeve në mënyrë që të kuptohet afrimi i momentit tragjik dhe në aktin e pestë bahet zgjidhja e veprimit, realizohet momenti tragjik...” Gj. Kuka, “Gjana qi mbesin dhe gjana qi vdesin”, *Gazeta Arbënia*, 1-5-6 gusht 1936.

⁷ Gj. Kuka “Gjana qi mbesin dhe gjana qi vdesin”, *Gazeta Arbënia*, 1-5-6 gusht 1936.

tilla.⁸Më pas kritika shtohet rreth karaktereve të tjera të tragjedisë që zhgënjejnë imagjinaren historike kolektive të lexuesit për to. Ai kritikon edhe vargun e autorit. “Haxhiademi mendon dhe ndin prozë, pastaj e ven prozën në varg; kështu qi hartimet e tija gjoja poetike s’jan gja tjetër veçse fraza të bishtënueme me rimë, idetë e tija dalin sepse janë të ndame prej ndjenjës. Aj tretet në dialogje të ftohta qi s’i përshtaten shpejtsis epike, elokuenca s’asht pushtuese; mendimet s’kanë asgja të re dhe origjinale, shpirti i tragjedisë s’ka asgja të vjetër. Për me përshkrue Skënderbeun s’ka tjera fjalë përveç se Fatosi i jonë me fletë, Liruesi i Krishtënimit, Trimi ma i madh qi rron në botë, Shpëtimtari qi në betejë bani rrmujë”.⁹

Lënë për të dëshiruar karakteret e tjera të veprës, të cilët i konsideron pa imagjinatë dhe lodhëse. Edhe figura e Skënderbeut në tragjedi nuk respekton përfytyrimin e lexuesit.¹⁰Të njëjtat vërejtje ka edhe për Kont Uranin, Hamza Kastriotin, Donikën,

---

⁸ Shih: “...A mund të besohet se shqiponjat, qi përballen ato kohë orë e çast me vdekjen, të kenë qenë aq të vegjël sa të mendojshin se në shtëpi i priste një grue e do fëmij dhe se u duhesh pra ta ruenin mirë lëkurën? Ç’do të bahesh prej fletave ma t’arta të heroizmit tonë kombëtar sikur na t’i përfytyrojshim në këtë mënyrë fatosat. Jo, jo, mik i dashtun Haxhiademi, shqiptari i kohës së Skënderbeut s’mendoi kurrë ke jeta, ke shtëpija, përpara nderit dhe flis për Atdhe, osebanë këto objekt tregëtije. Kambësorët dhe kalorësit u vërsulën me një hov të vetëm kundra vdekjes dhe u munduen me ia kalue shoqi-shoqit në dhuratën e jetës. S’mund të pillte pra kuklla koha e artë e historis sonë. Skënderbeu, Mois Golemi e shokë janë krenët tonë të soçëm, janë prijsat tonë të ardhshëm dhe na presim qi prej pendës të një shkrimtari shqiptar ata të na përshkruhen në mos edhe ma të naltë sesa qenë në realitet, të paktën në vlerat e tyne historike, na duhet t’i ndigjojmë në guj veprat dhe burrëritë e pavdekshme t’atyne fatosave.” Gj. Kuka, “Gjana qi mbesin dhe gjana qi vdesin”, *Gazeta Arbënija*, 1-5-6 gusht 1936.

⁹ Gj. Kuka, “Gjana qi mbesin dhe gjana qi vdesin”, *Gazeta Arbënija*, 1-5-6 gusht 1936.

¹⁰ “heroi i tan një shekulli dhe shtyllë krenie, asht paraqit këtu vorfnisht si ndën hije, si një trup pa frymë, si një shpirt pa atë zjarr pushtues qi ngushllon e gasmon zemrat tona.” Gj. Kuka, “Gjana qi mbesin dhe gjana qi vdesin”, *Gazeta Arbënija*, 1-5-6 gusht 1936.

Zanfinën, që kanë të njëjtën ftohtësi. Duke përfunduar Shundi thekson se autori kishte në dorë një subjekt të fortë që mund të çonte drejt suksesit.¹¹

Në shkrimin “A propos të një artikulli mbi Etëhem Haxhiademin” të botuar tek gazeta “Drita” e datës 15 prill 1937, Gjergj Kuka (Stefan Shundi) replikon me Vangjo Nirvanën (Vangjel Koçën) konkretisht me artikullin e tij të fundit me titull “Viti mendor 1936” e botuar në numrat 4,5,6 të revistës “Përpjekja Shqiptare”. Vangjo Nirvana shkruante: “Lëvizje mendore ose më mirë lëvizje librare ka në Shqipëri edhe sa vete e po shtohet. Po kjo lëvizje librare, me fare pak përjashtime që hyjnë në kategorinë e lëvizjes mendore, përbën një “zhavore” për të vajtuar. [...] Etëhem Haxhiademi me “Skënderbeun” hyri në histori, po me “Diomedin” u kthye prapë në mythologji. Me Skënderbeun preku një çast dramatik të jetës së heroit tonë kombëtare...”¹²

Në të gjithë artikullin, autori ndalet tek vlera e Haxhiademit dhe tek sulmet kritike që i bëhen për zgjedhjen tematike duke u zhytur në mitologji, sepse këto tema nuk i ka zgjedhur njeri më parë.

Replika e Shundit në përgjigje të këtij artikulli është e copëzuar në çështje dhe i kthehet “Skënderbeut” të Etëhem Haxhiademit duke vënë në dyshim konsideratat pozitive të Vangjo Nirvanës.¹³ Shundi edhe në këtë shkrim mbështet idenë se

---

¹¹ “Haxhiademi veç s’e ka thanë ende fjalën e vet të fundit; [...] aj asht ende një tragjediograf i ri qi provon zhgjetat për me gjetun boshtin e qindrueshëm rreth të cilit të sillet. Këtë herë provoi dishka të re dhe mungoi. Na s’mund të jemi me zotninë e tij të gjanë, sepse ia çmojmë pëndën; aj asht një artist dhe do ta kuptojë qëllimin tonë dhe s’kemi dyshim se do të na çmojë.” Gj. Kuka, “Gjana qi mbesin dhe gjana qi vdesin”, *Gazeta Arbëniya*, 1-5-6 gusht 1936.

¹² V. Nirvana (Vangjel Koça): “Viti mendor 1936”, *Revista Përpjekja Shqiptare*, nr. 4, 5, 6, Tiranë, 1937.

¹³ Shih: “Tue lanë mënjatë thashethemet rrugash, më duket se mbi Skënderbeun e Haxhiademit vetëm i nënshkruemi s’u bashkova me osanat e z. Vangjo Nirvana, Aleksandër Xhuvanit recensorit të “Illyris”. Uroj që të jem

“Skënderbeu” është një vepër që nuk e ka “*kollaudimin e historisë*”. Pastaj i referohet objektivitetit të ndjenjës që duhet të paraqitet në poezi, duke na dëshmuar kështu që ka një njohje të mirë për kritikën e kuptimit. Tek çështja “Edhe sendet më të vogla mund të bëhen subjekte arti”, Shundi dëshmon përgatitjen e tij të mirë në lëmë të estetikës, kur vlerëson gjenialitetin dhe origjinalitetin e artistit në kapjen dhe gjetjen e detajeve artistike. Ndërsa tek çështja “Ç’është arti i vërtetë” Shundi pohon sendërtimin e artit të fjalës dhe vlerën tingullore të shprehësisë së saj, si dhe gjallërimin që merr gjuha e veprës, shembuj këto të njohjes së mirë teorike që ai ka për letërsinë.¹⁴ Ndërsa në çështjen e fundit të artikullit “Cili është kritiku i vërtetë”, Shundi pohon se duhet bisturi për analizën e veprës dhe për ta bindur lexuesin.¹⁵

---

klasifikuem në atë përjashtim që gjykon me besim të mirë, sepse sikur të rëndohesha ndër antihaxhidemistë, do të më vinte më të vërtetë keq”. “Çdo poezi duhet të jetë rreprezentative, domethanë të api e të shprehi shpirtin njerëzor dhe jo egon e vjershëtorit. [...] Në “Skënderbeun” vuejtjet s’qenë simpatike e prandaj poezia duhet të jetë e vogël dhe e sëmurë.” Gj. Kuka, “A propos të një artikulli mbi Etëhem Haxhiademin”, *Gazeta Drita*, 15 prill 1937.

¹⁴ Shih: “Në rasën tonë, jo subjekti i mungoi Haxhiademit, por duhu, frymëzimi, e për ta provue këtë, mund të tregojmë se ai falsoi madhësinë e historis së Skënderbeut e borri edhe qëllimin e veprës. Instiktet e popullit nuk gënjejn kollaj, për këto Gjergj Kastrioti, Mojs Golemi është Shqipnija e fortë, krenare dhe e bukur. Le të më ndjejë zoti Vangjo Nirvana në po guxoj t’i them me anë të këtyre radhëve, se, duke i gjykue kështu siç ban zotnija e tij veprët letrare profani, do të hiqesh në një udhë të gabueme e studiuesi do të thonte se kritika e jonë s’është tjetër veçse *la puissance des impuissants* (fuqia e të pafuqishmëve, përkthimi im G.P.). Gj. Kuka, “A propos të një artikulli mbi Etëhem Haxhiademin”, *Gazeta Drita*, 15 prill 1937.

¹⁵ Kritiku i vërtetë duhet të ketë formue një ndërgjegje të plotë të botës që shqyrton, e mandej të përcaktojë, tue i dhanë vleftën e vendin që meriton. Kjo domethanë me të vërtetë me e gjykue ose me kritikue: nga ana tjetër s’ është gjithmonë e domosdoshme që të vijë para gjykimit përshtypja ose vegimi, nga një herë mjafton edhe një nënkuptim; duhet patjetër veç që kritiku, para se të gjykojë, të ketë një përshtypje të kuartë e një vetëdije të përsosun të përmbajtjes së veprës, edhe kur nuk e shpreh këtë”. Gj. Kuka, “A propos të një artikulli mbi Etëhem Haxhiademin”, *Gazeta Drita*, 15 prill 1937.

Në polemikë me Stefan Shundin do të futej edhe vetë autori Etëhem Haxhiademi përmes shkrimit “Një polemikë letrare. Rreth tragjedisë “Skënderbeu”.¹⁶ Duke evokuar shembullin e Aleksandër Xhuvanit, autori mendon se heshtja nuk është gjë e mirë dhe i përgjigjet kritikës së Stefan Shundit (Gjergj Kuka) për kritikën e bërë tek gazeta “Arbënia” në numrat e datave 1, 5, 6 gusht 1936 dhe të 15 prillit 1937 tek gazeta “Drita”. Haxhiademi citon edhe pjesë të debatit të zhvilluar më parë mes Stefan Shundit e Vangjo Nirvanës, sepse ky i fundit në revistën “Përpyekja Shqiptare” e ka vlerësuar Haxhiademin dhe i ka konsideruar kundërshtarët e veprës së tij si “antihaxhiademistë”. Kritikën e S. Shundit tragjediografi e konsideron gjykim tendencioz. Ai vëren se është lavdëruar në fillim të artikullit, pastaj është kritikuar për karaktere të zbehta tek vepra “Skënderbeu”. Skënderbeu nuk qenka hero i ynë legjendar që tregon historia, Hamzai nuk paska guximin të nxjerrë shpatën, Donika është e thatë, Zanfina e mërzitshme. Proteston për Moisi Golemin, që i bie në gjunjë Skënderbeut.

Sipas Haxhiademit skena është historike dhe mbështetet tek Barleti. Ai përgjigjet se nuk është kusht i domosdoshëm në dramaturgji të jesh medoemos besnik i përpiktë i historisë. Vepra e artit është trillim poetik e jo historik. Nga leximet e autorëve të famshëm ai vlerëson “se personat e dramavet historike duhet të jenë me doemos të pikëpërpiktë por sa të jetë e mundun, me ata të historisë”.¹⁷ Pastaj Haxhiademi shpall leximet e tij në fushë të dramaturgjisë duke vërejtur lëvizshmërinë e karaktereve të marra nga historia apo mitologjia te dramaturgë të ndryshëm të antikitetit dhe të mëvonshëm, që nga Eskili, Sofokliu, Rasini, Volteri, Bernard Shou. Autori shtron pyetjen: “Nuk besoj të mos i kesh këndue meqë ke hapun fushatën e një kritiku letrar. [...]”

---

¹⁶ E. Haxhiademi, “Një polemikë letrare. Rreth tragjedisë “Skënderbeu”, Revista *Përpyekja Shqiptare*, nr. 8, Tiranë, maj, 1937, f. 121-126.

¹⁷ E. Haxhiademi, “Një polemikë letrare. Rreth tragjedisë “Skënderbeu”, Revista *Përpyekja Shqiptare*, nr. 8, Tiranë, maj, 1937, f. 121-126.

sepse gjithë se cili i ka pikturë personat me nga një karakter qi u ka pjellë fantazia”. Këtu u referohet karaktereve sipas klasicizmit, si dhe skemës piramidale të tragjedisë. Më tej ndalet tek kritika që i bën Stefan Shundi (Gjergj Kuka) gjuhës së tragjedianit “...edhe ata që s’kanë qenë të kënaqun me veprat e mija nuk e kanë mohue gjuhën e bukur dhe poezinë që kanë pa të derdhun në to. [...] Por kur zoti Gjergj Kuka therret e bërtet herë në një gazetë e herë në një tjetër, herë në burg e herë jashtë, Skënderbeu shfaqet në të katër anët e Shqipnis dhe krijon entuziazmën e publikut”.¹⁸

Ndër përkrahësit e Haxhiademit ishte Aleksandër Xhuvani, i cili botoi një recension në dy numra të gazetës “Illyria” më 4 dhe 11 janar 1936 me titullin “Nji tragjedi e re shqipe”. Për “Skënderbeun” e Etëhem Haxhiademit, Xhuvani bën një shkrim pozitivist, përmes të cilit në fillim jep disa të dhëna për veprat e tjera të autorit dhe preferencën e tij për frymën klasike të tragjedisë. Më pas ndalet tek fabula e tragjedisë dhe tregon ndodhitë e pesë akteve të saj, duke përshtatur tregimin e tij sipas trekëndëshit strukturor të dramës klasike. Vijon me komentin e të gjitha karaktereve të tjera të tragjedisë, që i konsideron të arrira, duke e ilustruar vlerësimin e tij me copëza të dialogut.¹⁹ Skënderbeu, sipas Xhuvanit, shfaqet si hero i matur, i urtë, i çiltër, i durueshëm, por edhe mëshirëplotë e shpirtmadh, sepse e fal Moisiun edhe pse të tjerët e këshillojnë ta dënojnë.²⁰

Xhuvani vlerëson vargun e tragjedisë “një pentapodi jambike, qërrjeth bukur e me harmoni dhe gjuha âsht e

¹⁸ E. Haxhiademi, “Një polemikë letrare. Rreth tragjedisë “Skënderbeu”, *Revista Përpjekja Shqiptare*, nr. 8, Tiranë, maj, 1937, f. 121-126.

¹⁹ “Në këtë tragjedi personat janë të nalta e të mëdhaja, sikur i ka hije një tragjedi klasike: së parit figuron Skënderbeu, që âsht protagonist i tragjedisë...”. Aleksandër Xhuvani, “Nji tragjedi e re shqipe”, *Gazeta Illyria*, 4 dhjetor 1936.

²⁰ Mojsiu i prekun thellë në zemër për këtë shpirtmadhësi të Skënderbeut e cilëson me këto fjalë sublime: O mbret ndër lufta i tërbuem për gjaqe/Dhe mâ i shenjt’ se shenjtët në koh’ paqe.” A. Xhuvani, “Nji tragjedi e re shqipe”, *Gazeta Illyria*, 4 dhjetor 1936.

rrjedhshme dhe e kuptueshme.”²¹ Recenca përfundon me idenë kryesore që ka përcaktuar Xhuvani si “naltësimi e idealizmi i personit të Skënderbeut.”²²

Në numrin 4 të tetorit 1941 të revistës “Shkëndija” botohet një shkrim i gjatë më realist dhe objektiv i Bardhi Shtyllës (Behar Shtylla). Artikulli i titulluar “Tragjeditë e Haxhiademit” bën një panoramë të kontributit të këtij shkrimtari në prodhimin letrar. Kemi një pamje përmbajtjesore të të gjitha tragjeditë të shkruara nga autori deri në atë moment, si dhe një vlerësim pozitiv për stilin e tij. Analiza është e natyrës komentare. Tek-tuk paraqitet edhe ndonjë dobësi për vargun dhe gjuhën e tragjediografit.²³²⁴ Bardhi Shtylla është i pari që e emërton “Skënderbeun” tragjedi psikologjike.²⁵ Finalen e tragjedisë e konsideron të vakët dhe pa një përfundim logjik. E kritikon për dyfishimin e veprimit dramatik. Duket se medoemos Haxhiademi kërkon gjak në tragjedinë e tij.²⁶

---

²¹ A. Xhuvani, “Nji tragjedi e re shqipe”, *Gazeta Illyria*, 11 dhjetor 1936.

²² A. Xhuvani, “Nji tragjedi e re shqipe”, *Gazeta Illyria*, 11 dhjetor 1936.

²³ “Nuk e di se gjer në ç’pikë mund t’i përshtatet tragjedis klasike njëmbëdhjetërokëshi që përdor Haxhiademi, por ashtu me rimë të varfër, me pak larmi në cezurat e me afshin e cekët poetik të vargjevet, është monoton, kurse dihet që ritmi lypset të pajtohet me kuptimin e ligjëratës.” Bardhi Shtylla (Behar Shtylla), “Tragjeditë e Haxhiademit”, *Revista Shkëndija*, nr. 4, Tiranë, tetor 1941, f. 127.

²⁴ Tragjeditë e para të Haxhiademit i konsideron: “Kanë trajtë dhe tul peme, por u mungon ëmbëlsia voluptuoze e pemës së rritur kur kryhet ngjizja. Ato rrjedhin nga shartimi i shpirtit shqiptar, pa tradicion arti (sidomos teatroje), me formën e tragjedis klasike së cilës Haxhiademi do t’i afrohet mjaft në periudhën e dytë që fillon me “Pirron””. B. Shtylla (Behar Shtylla), “Tragjeditë e Haxhiademit”, *Revista Shkëndija*, nr. 4, Tiranë, tetor 1941,

²⁵ “Në këtë tragjedi krejt psikologjike maturiteti artistik i auktorit duket në skenat korneliane, në përpilimet e thella të karaktereve kryesore: Skënderbeu dhe Zanfina, karaktere të pakrahasueshëm për cilsí”. B. Shtylla (Behar Shtylla), “Tragjeditë e Haxhiademit”, *Revista Shkëndija*, nr. 4, Tiranë, tetor 1941, f. 129.

²⁶ “Në rast se Haxhiademi do gjak me çdo mënyrë në tragjedit e veta, haj me zhdukjen e Hamzajt, haj me kthimin e Moisiut – sikundër ngjet – Zanfina

Mendimi për të qenë shterues në paraqitjen e thelbit të debatit që zhvillohej në shtypin e kohës për tragjedinë “Skënderbeu” ishte pikënisje për këtë shkrim, megjithatë nuk është sjellë i plotë i gjithë korpusi i artikujve për të. Vlerësime pozitive bënë në disa artikuj për krijimtarinë e Haxhiademit në përgjithësi edhe Branko Merxhani²⁷, Jup Kastrati²⁸, Elvira Tarro²⁹. Ajo që ka rëndësi për ne dhe sistemin tonë dinamik letrar është pasqyrimi sa më objektiv i kritikës së kohës, pikërisht asaj kritike që e kishte kaluar në sitën e vet këtë vepër dhe i kishte dhënë një interpretim të qenësishëm.

Siç vërehet nga paraqitja në këtë shkrim, kritikët e kohës (që koincidojnë edhe në një kohë lufte) ndeshen në betejën letrare në frontin e kritikës së modeleve dhe kritikës koment, dy anë këto që shpeshherë përzihen mes tyre tek të njëjtët autorë. Në përgjithësi ata riafirmojnë modelin horacian. Shkrimi në vargje, ekuilibri, mjeti i saktë, natyrshmëria dhe harmonia dalin në dritë si vlera të mirëkuptimit. Propagandojnë qartësinë duke kërkuar nga teksti

mund t’a vrasë veten. Por “nuk është e domosdoshme që, në një tragjedi, të rrjedhë gjak, të ketë të vdekur; mjafton që veprimi të jetë i lartë, vetët të jenë heroikë, epshtet të nxitur e çdo send në të të jetë i veshur me atë trishtim madhështor që përbën krejt endjen e tragjedis”. Dhe Racine qe vetë shembull duke thurur tragjedinë e thjeshtë dhe klasike Bérénice rreth fjalëve: “Të dua, je perandor e po shkoj”, pa i shkulluras thikë, as shigjetë, pa derdhur pikë gjaku. Drami klasik lyp veprim të thjeshtë: Denique sit quodvis simplex dumtaxat et unum” (Arti poetik Horaci), përsërit Horaci pas Aristotelit. Por Haxhiademi ndoshta ka kërkuar ta paraqesë shpirtin e Skënderbeut si fuqi dhe mëshirë që përtërihet? E vërteta është që dramaticiteti thërrmohet në këtë veprim të dyfishtë dhe me përfundim centrifug.” B. Shtylla (Behar Shtylla), “Tragjeditë e Haxhiademit”, Revista *Shkëndija*, nr. 4, Tiranë, tetor 1941.

²⁷ B. Merxhani, “Etëhem Haxhiademi, “Diomedi, tragjedi me pesë akte”: shtyp. Kristo Luarasi, Tiranë 1936, në *Përpyekja Shqiptare*, 1937, nr. 8, f. 121-126.

²⁸ J. Kastrati, “Dramatika - Qysh xue fill dramatika jonë”, *Revista letrare*, Tiranë, 15 korrik – 1 gusht 1944.

²⁹ E. Tarro, “Etëhem Haxhiademi”, *Gazeta Tomori i vogël*, nr. 6, Tiranë, 15 mars 1942.

letrar “Skënderbeu” të komunikojë pa e lodhur lexuesin sipas vlerës së rrjedhshmërisë. Racionalizmi i propozuar nga ata është në koherencë më “Artin poetik” të Boileau-së, ku vepra e artist nuk paraqitet përmes një konstruktit të tipit *vepra duhet të jetë në vetvete*, por duhet të jetë i miratuar nga qëndrimi i publikut. Duke shtruar si çështje problemin e publikut, se si ta mbajmë gjallë vëmendjen, tregohet që mirëkuptimi për vlerat artistike duhet fituar në terren.

Ana tjetër e mirë është forma koment e këtyre kritikave që u vunë në shërbim të tekstit; duke punuar në kufijtë e tij dhe duke e bërë më të kuptueshëm, për ta afruar me lexuesin dhe për ta favorizuar atë. Komenti është një praktikë pluraliste, shënime nga burime të ndryshme, mund të bashkëjetojnë dhe të variojnë në shumë drejtime të mundshme. Kritika e kohës është përpjekur t’i japë Haxhiademit një vend në historinë e letërsisë. Këtë e dëshmojnë edhe tekstet e historive të letërsive të botuara, por edhe artikujt e ndryshëm studimorë historiko-letrarë.

Përhapja e gazetave dhe e revistave me sfond kulturor dhe letrar në këto vite arriti të tërhiqte një rreth të gjerë komunikimi. Letërsia aty trajtohej në brendësi të çështjeve të zakoneve dhe të modës, përmes një toni rikrijues. Këta kritikë të gazetës punonin për të udhëhequr lexuesin drejt zgjedhjes së duhur në hapësirën e librit. Edhe kjo polemikë na tregon se është mirë që në periudhat e para letrare kemi figurën e kritikut që ndërvepron me tekstet, me një ndërhyrje të shkëputur në kohë, duke ndjekur të bërit e letërsisë në proces. Mënyra në të cilën ajo paraqitet është tashmë ajo e kritikës militante. Këta kritikë përfaqësonin tipin e kritikut që pretendon të ketë autoritetin e duhur, pasi jashtë përlëshjes kërkohet një spektator asnjës.

Është koha që “Skënderbeut” të Haxhiademit t’i jepet edhe një vend në teatrin e sotëm, në mediumin e duhur, për të cilin tragjedia ka lindur. Në vitet ’90 ose në fillimin e tranzicionit, ky

autor u rehabilitua aq mirë nga studimet e shumta bashkëkohore letrare, shpeshherë duke u konsideruar edhe modern³⁰.

Atëherë shtrohet pyetja: Pse të mos e shohim të aktualizuar edhe në teatër “Skënderbeun” e Haxhiademit, në mënyrë që lexuesi-spektator bashkëkohor të krijojë një ide për dialogun që kjo vepër prodhoi dikur në skenë dhe në kritikë.

Ja pse në mbyllje të këtij shkrimi mund të bashkëndajmë këtë citim të Vangjel Koçës: “Historia na mëson se arti dramatik nuk lulëzon në epoka tranzitive, siç është epoka e sotme shqiptare.[...] Epokat tranzitive nuk e durojnë kritikën. [...] Librat e shtypur mund të kufizohen në pak duar. Por skena teatrore është një libër i gjallë që i flet tërë popullit. Perioda e sotme shqiptare mund të durojë vetëm vepra të frymëzuar nga perioda e Rilindjes Kombëtare, ku mund të gjejë tema që të na thotë sesa të mbëdhenj ishin krijonjësit e Rilindjes sonë dhe se sa të vegjël jemi ne sot. Haxhiademi është për të vënë re dhe një vlerë morale e rrallë, cilësira këto që e bëjnë të përshtatshëm për degën që ai punon dhe në të cilën është sot punëtori më i mirë dhe më i çmuar”.³¹

Jemi në kohë për ta nxjerrë Haxhiademin “klasik”, qoftë edhe për pak orë nga “klasa”, e pse jo për ta shpënë edhe në teatër, duke jetësuar kështu ndihmesën e tij në lëmë të dramaturgjisë. Si hap i parë për ta bërë këtë aktualizim, është të futemi në lëkurën e epokës kur shkroi dhe u shkrua për të.

³⁰ Shih: “I pajisur me kulturë të gjerë, E. Haxhiademi u bë një nga stilistët dhe udhëheqësit e dramës mitologjike e moderniste, duke risjellë me subjektet e moçme shtresime e ngjyresa të kohëve aktuale, me theksa mbi anët morale dhe ekzistenciale të njeriut”; J. Papagjoni, *Historia e teatrit shqiptar*, Qendra e Studimeve Albanologjike, Tiranë, 2011, f. 54.

³¹ V. Nirvana (Vangjel Koça), “Viti mendor 1936”, *Revista Përpjekja Shqiptare*, nr. 4, 5, 6, Tiranë, 1937, f. 201-204.

BIBLIOGRAFI

- Bala, M., “A kemi një dram modern shqiptar?”, Revista *Kultura Islame*, Tiranë, 1942, nr. 5-6-7, Kallnuer-Shkurt, f. 214-217.
- Çaça, D., *Diskursi i tragjikes në letërsinë shqipe*, Shtëpia Botuese “OMBRA GVG”, Tiranë, 2017, 454 f.
- Haxhiademi, E., “Një polemikë letrare. Rreth tragjedisë “Skënderbeu”, Revista *Përpyekja Shqiptare*, nr. 8, Tiranë, maj, 1937
- Kastrati, J., “Dramatika -Qysh xue fill dramatika jonë”, Revista *letrare*, Tiranë 15 korrik – 1 gusht 1944.
- Kuka, Gj., “A propos të një artikulli mbi Etëhem Haxhiademin”, *Gazeta Drita*, 15 prill 1937.
- Kuka, Gj., “Gjana qi mbesin dhe gjana qi vdesin”, *Gazeta Arbënija*, 1-5-6 gusht 1936
- Matraxhiu, B., “Kritikë e tragjedisë dhe tragjedi e kritikës”, Revista *Nëntori*, Nr. 7, Tiranë, 1991, f. 93-116.
- Nirvana, V. (Vangjel Koça), “‘Abeli’ dhe ‘Lyra’ të Etëhem Haxhiademit”, *Gazeta Tomori*, Tiranë, 1940, 24 mars.
- Nirvana, V. (Vangjel Koça), “Viti mendor 1936”, Revista *Përpyekja Shqiptare*, nr. 4,5,6, Tiranë, 1937.
- Papagjoni, J., *Historia e teatrit shqiptar*, Qendra e Studimeve Albanologjike, Tiranë, 2011, 522 f.
- Rugova, I., *Kahe dhe premisa të kritikës letrare shqiptare 1504-1983*, Shtëpia botuese “Faik Konica”, Prishtinë, 2005, 528 f.
- Shtylla, B., “Tragjeditë e Haxhiademit”, Revista *Shkëndija*, nr. 4, Tiranë, tetor 1941.
- Tarro, E., “Etëhem Haxhiademi”, *Gazeta Tomori i vogël*, nr. 6, Tiranë, 15 mars 1942.
- Xhuvani, A., “Një tragjedi e re shqipe”, *Gazeta Illyria*, 4-11 dhjetor 1936.

